

The seed of light in the hands of the conscious farmer

A review of two Parthian parables about agriculture

Zohreh Zarshenas*

Sima Fouladpour**

Abstract

in ascetic and gnostic religions which encourage the abandonment of all pleasures and benefits of material life, agriculture is among the activities that should be abandoned; this view reaches its peak in Manichaean religion with the prohibition of agriculture for the electi. In this article, we intend to introduce and study Manichaean parables and texts containing agricultural motifs. Through describing the position of agriculture in Manichaean society and studying its literary use, we aim to compare the positive usages of the motif of agriculture in Manichaean literary texts with those orders which do not consider it as positive.

Keywords: Manichaean religion, Manichaean literature, agriculture, farmer, Parable.

Introduction

Manichaeism is classified as a "book" religion, founded by an Mani who meticulously documented its rules and beliefs in written texts. The followers of this tradition have also engaged in the preservation of these works, viewing it as a religious obligation. Given the significant role of social life depicted within these writings, we chose to explore "agriculture" as a key aspect of Iranian social life. In

* Professor of Culture and Ancient Languages, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran
(Corresponding Author), zarshenas@ihcs.ac.ir

** phd candidate of Iranian Studies, Iranology Foundation, Shahid Beheshti University,
S_Fouladpour@sbu.ac.ir

Date received: 18/12/2021, Date of acceptance: 07/02/2022

this article, we analyze fragments that vividly illustrate rural life and agricultural activities, such as sowing seeds, harvesting crops, threshing grains, and potentially irrigating farmland. These descriptions appear to reflect the daily lives of believers and are worthy of clear attention, despite the understanding that agriculture was deemed undesirable and prohibited among the Manichaeans. This contradiction between the doctrines and the allegorical references raises the question of whether the agricultural motif was employed because these fragments pertain to non-believers (kafirs) or if it was used with a positive connotation. We will explore the characteristics of the agricultural motif found in Manichaean texts and examine how this theme was utilized, as it can greatly contribute to understanding and analyzing the methods of Manichaean propaganda.

Materials & Methods

The foundation of our study consists of two nearly complete Parthian allegories, both titled “Speech about the Unbelievers,” as published by Colditz (2011). The first allegory is a Parthian text made up of fragments M 499, M 706, and M 334b. It commences with an introduction to the allegory, which is structured similarly to Manichaean sermons. The theme appears to revolve around the two foundations, particularly highlighting the consequences stemming from the realm of darkness. This parable illustrates how the power of darkness adversely affects the souls of its followers, trapping them in the cycle of rebirth. The second parable consists of two fragments, M 332 and M 724, which converge at the break between lines 9 and 10. It recounts a farming tale in which a farmer sows good seed and initially harvests a bountiful yield. However, as time passes, he neglects the land or is unable to tend to it, allowing thorns and weeds to overtake the area. Subsequently, someone introduces poison, ultimately rendering the plants harmful. This land lies along the path of passersby, who are split into two groups: the sighted and the blind. The sighted consume only the healthy grains, while the blind partake of the poisonous fruits, ignoring the thorns and disregarding the warnings from the sighted, firmly believing that the land still produces good crops as it did in the past. Additionally, we conducted a more detailed investigation into other Manichaean texts for similar allegories and motifs, discovering two Middle Persian fragments, a Parthian fragment, as well as examples from Coptic and Greek texts that address agricultural themes.

Discussion & Result

In the two allegories discussed above, both the farmer and the various activities related to agriculture, as well as the products derived from it, are addressed. One significant element is the farmer himself, who, in several passages, is identified with Mani, the Manichaean elect, as well as the prophets and apostles. When interpreting the agricultural landscape, it is advisable to align with Sundermann's interpretation of fragment M 500 c, which he regards as a Manichaean church or Manistān. In the examined texts, all three primary activities of sowing, threshing, and harvesting are mentioned, though they are not all given equal emphasis. Notably, the Coptic Kephalion I provides a detailed discussion of all three activities. Additionally, the seed is associated with positive attributes of virtue and abundance, suggesting that, given favorable and fertile land, it will yield a fruitful crop.

The elements related to agriculture found in various Manichaean texts create a distinct discursive system that places the seed or grain at its core. In the allegories we have analyzed, the acts of sowing and harvesting this seed hold particular significance. Sowing the seed symbolizes the propagation and spread of religion, while the harvested grain can be regarded as the codes of light encapsulated within particles of matter. Here, the grain represents what must be disseminated and cultivated for light to triumph over darkness. Consequently, agriculture serves as a practice that fosters the spread and strengthening of religion, ultimately laying the foundation for light. Thus, farmers embody virtuous individuals, ranging from the selfish to the chosen ones, who strive toward this ideal. Their success, however, hinges on the quality and suitability of the land they cultivate. Furthermore, just as a field encounters challenges and difficulties without a farmer's care, a religious community may experience internal conflicts and distortions following the prophet's departure.

Conclusion

It appears that the Manichaeans, despite the religious restrictions surrounding agriculture, utilized it as a tool and a means of propaganda to convey their teachings, capitalizing on the audience's familiarity with and understanding of agricultural concepts. Analyzing their use of this theme reveals a predominantly positive connotation. Although the two parables from Parthia focus on unbelievers and infidels, the effectiveness of employing the agricultural motif does not seem to be undermined. It is likely that the social significance of agriculture, especially in

societies dominated by agricultural economies, along with the general public's familiarity with the subject, were key factors in its selection for inclusion in Manichaean texts. Ultimately, the clarity and comprehension of the topic seem to have been prioritized over any positive or negative implications associated with it.

Bibliography

- Allberry, C. R.C (2017, 1396 Sh.), A Manichaean psalm-book, Tr. Abolqasem Ismaelpour, Tehran, Hirmand. [in Persian]
- Ābedi-Jourabchi, (1988. 1367 Sh.), Tahqīq darbare Tamsilhāye Farsiye Miyane va Parthi Mānavī, MA Thesis, Faculty of Literature and Humanities of the University of Tehran. [in Persian]
- Ardā Wīrāz nāmāg (Lelivred Ardavīraz) (2003, 1382 Sh.), Transliteration, Translation & commentary by Philippe Gignoux, Tr. By Jaleh Amouzgar, Tehran, Moin, The Institut Français de Recherche en Iran. [in Persian]
- Bahār, Mehrdād, Ismaelpour, Abolqasem (2014, 1393 Sh.) Adabiyāt-e-Mānavī, Tehran. Kārnāmeh. [in Persian]
- Colditz, Iris (1987), "Bruchstücke manichäisch-parthischer Parabelsammlungen", *Altorientalische Forschungen* 14/2, pp. 274-313.
- Colditz, Iris (2011), "Parabeln und Parabelabstrakta – Beobachtungen zu gattungsübergreifenden Lehr- und Erzählmotiven in den iranischen Manichaica", in *Der östliche Manichäismus. Gattungs- und Werksgeschichte, Vorträge des Göttinger Symposiums von 4-5. März 2010*, ed. Özertural, Z. and J. Wilkens, Berlin 2011, pp. 13-25.
- Denkard-e- Panjom (2007, 1386 Sh.), Transliteration, Translation & commentary by & Ahmad Tafazoli, Tehran, Moin. [in Persian]
- Gharib, Badrozamān (1997, 1375 Sh.), Soxani darbare Manuhmad e Roshan (Bahman e Roshan), Nāmeh Farhangestān, N. 8, 6-12. [in Persian]
- Gnoli, Gherardo (2009, 1388 Sh.), Az Zardošt tā Māni (De Zoroastre à Mani), Tr. By Arezou Rasouli (Taleqāni), Tehran, Nashr e Māhi. [in Persian]
- Ismaelpour, Abolqasem (2017, 1396 Sh.), Ostoure ye Āfarīnesh dar Kish e Mānavi, 3ed ed., Tehran, Cheshmeh. [in Persian]
- Henning, W. B. (1945), "Sogdian Tales", *BSOAS* 11/3, pp. 465-487.
- Holroyd, Stuart (2009, 1388 Sh.), Adabiyāt-e-Gnosī (The elements of Gnosticism), Tr. By Abolqasem Ismaelpour, Tehran, Ostoureh. [in Persian]
- Kephalaia (2016, 1395 Sh.), Tr. By H. J. Polotsky & A. Böhlig, A comparative translation of the German and English translations of the Coptic version by Maryam Qāneī and Somayeh Mashāyex, Tehran, Tahoury. [in Persian]
- Klimkeit, H. J. (1993), *Gnosis on the Silk Road: gnostic texts from central Asia*, New York: Harper, San Francisco.

53 Abstract

- Klimkeit, H.J. (2005, 1384 Sh.), *Honar e Mānavī (Manichaean Art and Calligraphy)*, Tr. By Abolqasem Ismaelpour, 2nd ed., Tehran, Ostoureh. [in Persian]
- Morano, Enrico (2009), "Sogdian Tales in Manichaean Script", Torino. *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit/ colloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann/ Herausgegeben von: Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck und Dieter Weber/ Wiesbaden*, pp. 173-200.
- Olfati, Hadi (1995, 1374 Sh.), *Tarix-e-Keshāvarzī dar Iran*, V.1. First ed., Tehran, Amirkabir. [in Persian]
- Reck, Christiane (2009a), "The Ascension of the Light Elements and the Imprisonment of Ahriman, The Cosmogonical and Eschatological Part of a Sogdian 'Sammelhandschrift'", in *Exegisti monumenta Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 381-384.
- Reck, Christiane (2009b), "Soghdische manichäische Parabeln in soghdischer Schrift mit zwei Beispielen: Parabeln mit Hasen", in: *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit: Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann*, ed.by: Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck, D. Weber, Wiesbaden, pp. 211-224.
- Romer, Cornelia & Koenen (1999, 1378 Sh.), *Ludwig, Der kolner Mani - Kodex: Abbildungen und diplomatischer text*, Tehran, Atiyeh. [in Persian]
- Shokri-Foumeshi, Mohammad (2018, 1397 Sh.), "Mānaviyat e Jahanshomoul dar Chahārrāh e Adyān va Monāzeāt e Dini e Mānaqviyān dar Turfan", in: *Ketab-e-Iranzamin*, Nashr e Fazā [in Persian]
- Shokri-Foumeshi, Mohammad (2018, 1397 Sh.) *Ketabshenasiye Motaleate Manavi*, ed. Akram Dejhoshgang, Tehran, Tahouri. [in Persian]
- Sundermann, Werner (1973), *Mittelpersische und Partische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichaer*, Berlin.
- Sundermann, Werner (2001, 1379 Sh.), *Manuhmad e Roshan (Nous e Roshan)*, Tr. Souzān gaviry, N. 168-169, 690-695. [in Persian]
- Sundermann, Werner (2009), "Manichaean Literature in Iranian Languages", in: *A History of Persian literature*, ed. Ehsan Yarshater, V. XVII, the literature of Pre-Islamic Iran, companion V.I, to *A History of Persian literature*, Ed.: Ronald E. Emmerick & Maria Macuch, pp. 197-265.
- Taqizadeh, Hasan (2006, 1385 Sh.), *Mani Shenasi*, With the Effort of Iraj Afshar, Tehran, Tous. [in Persian]
- Widengren, Geo (2011, 1390 Sh.), *Māni va Ta'limāt e Ou (Māni and Mānichaeism)*, 4th ed., Tehran, Nashr e Markaz. [in Persian]
- Zarshenās, Zohre (2001, 1380 Sh.), *Jostārhāyi dar Zabānhāye Irani Miyāne sharghi*, Ed. Vidā Nadāf, Fravahr. [in Persian]

بذر نور در دست برزگر آگاه بررسی دو تمثیل پارسی مانوی درباره کشاورزی

زهره زرشناس*

سیما فولادپور**

چکیده

در ادیان زاهدانه و گنوسی که تشویق به ترک همه لذایذ و فواید زندگی مادی دارند، کشاورزی نیز از جمله فعالیت‌هایی دانسته شده است که باید ترک شود؛ این دیدگاه در دین مانوی با ممنوعیت آن برای برگزیدگان به اوج خود رسیده است. در این مقاله، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا به معرفی و بررسی دو تمثیل مانوی پرداخته‌ایم که زمینه کشاورزی در آن‌ها چشمگیر است. سپس با استفاده از شواهد متون دیگر به تحلیل این تمثیل‌ها و بررسی کاربردهای ادبی کشاورزی در مقابل جایگاه کشاورزی در جامعه مانوی پرداختیم و به این نتیجه رسیدیم که برخلاف دستورات دینی که کشاورزی را فعالیتی منفی می‌دانند، در متون مانوی از بن‌مایه کشاورزی با بار معنایی مثبت استفاده شده است و پربسامدترین کارکرد آن، تشبیه تبلیغ و گسترش دین بوده است.

کلیدواژه‌ها: دین مانوی، ادبیات مانوی، کشاورزی، کشاورز، تمثیل.

* استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده

مسئول)، zarshenas@ihcs.ac.ir، https://orcid.org/_0000-0003-0653-6335

** دانشجوی دکتری ایران‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران،

S_Fouladpour@sbu.ac.ir، https://orcid.org/_0000-0002-2637-3759

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸

۱. مقدمه

در کتاب *آکتا آرخیلای* مانی در حالی توصیف شده که یک کتاب بابلی را در زیر بغل چپ خود حمل می‌کند. (فصل ۱۴/ بند ۳) این توصیف، نشان‌دهنده‌ی دید متداول نسبت به مانویت به عنوان یک مذهب «کتابی» است که بنیان‌گذار آن، قوانین و اعتقاداتش را به صورت آثار مکتوب، گزارش و محافظت کرده و پیروانش نیز این سنت را حفظ کرده و نگهداری و حفاظت این آثار را فریضه‌ای دینی دانسته‌اند. (ویدن‌گرن، ۱۳۹۰: ۹۹) باید توجه داشت که تنها هدف مانی از مکتوب کردن آموزه‌هایش، حفاظت آن‌ها از گزند تحریف نبود بلکه وی به‌خوبی از فواید ارزشمند داستان و به طور کلی ادبیات، آگاه بود و موعظه‌ها، کتاب‌ها و نامه‌هایش ابزاری برای آموزش معرفت، تعلیم وظایف دینی و تهذیب پیروان بودند. (Sundermann, 2009: 207)

مانی و مانویان به منظور شرح و توضیح مسائل پنهان جهان به یک سبک ادبی متناسب نیاز داشتند که هسته‌ی نظری و عقیدتی مکتب خود را با آن، همراه کنند. از این رو، برای دست‌یابی به چنین هدفی به تولید داستان و حکایت و تمثیل می‌آوردند (Morano, 2009: 173). آنان در این راه از تصاویر و نمادها نیز، که برای مخاطبان‌شان مفهومی آشکار داشت، نیک بهره می‌بردند. در حقیقت، آن تصاویر را در بافت گسترده‌تری می‌گنجاندند که بخشی از آموزه‌ی مانوی را مجسم می‌کرد. (کلیم‌کایت، ۱۳۸۴: ۵۷). بدین ترتیب، تمثیل در ادبیات مانوی، به‌ویژه در ادبیات شرقی مانوی، به صورت یک گونه‌ی ادبی درآمد و در پی آن مجموعه‌های تمثیلاتی مانند *آزندانامه* تألیف شدند. اگر بخواهیم نمونه و شاهده‌ی برای بسامد بالای تمثیلات در آثار مانوی شرقی ذکر کنیم، همین بس که از حدود ۴۵۰ قطعه‌ی مانوی به خط سغدی که در مجموعه‌ی تورفان برلین به دست ما رسیده است، حدود ۸۰ قطعه‌ی آن را می‌توان به عنوان تمثیل یا متون روایی بازشناخت. (Reck, 2009b: 211)

از میان پژوهش‌هایی که به خوانش و انتشار این قطعات اختصاص دارند، ابتدا باید به مشهورترین و شاید قدیمی‌ترین اثر اشاره کرد که همانا مقاله «داستان‌های سغدی» اثر هنینگ (۱۹۴۵) است. بیشتر قطعات آن این اثر به دست زرشناس (۱۳۸۰) ترجمه و منتشر شده است. همچنین زوندرومان (۱۹۷۳) در کتاب *متون گیپهان‌شناختی و تمثیلی پارسی میانه و پارتی مانوی* تعداد دیگری از این تمثیلات را خوانده و منتشر کرده است. ترجمه این کتاب در دو بخش، به صورت دو پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی بدرالزمان قریب صورت گرفته است که بخش مربوط به تمثیلات آن توسط عابدی جورابچی ترجمه شده است.

کلیم کایت (۲۰۰۵) نیز در گنوسیس در جاده/بریشم که مشتمل بر ترجمه متون مهم ایرانی و ترکی به انگلیسی است، بخش‌هایی را به تمثیلات و داستان‌ها اختصاص داده است. باقی‌مانده قصه‌های مانوی سغدی را مورانو در سال ۲۰۰۹ در مجموعه مقالاتی به مناسبت بزرگداشت هفتاد سالگی زوندرومان منتشر کرد که برخی از آن‌ها آن‌قدر مختصر و با افتادگی‌های بسیار هستند که به‌سختی می‌توان خط داستانی آن‌ها را تشخیص داد. کولدیتس در سال ۱۹۸۷ مجموعه‌ای از ده قطعه پارتی را منتشر کرده که به‌جز متن شماره M44 باقی‌متون منتشر نشده بودند. این قطعات که تمثیلات مانوی به زبان پارتی هستند از این قرارند: M44, M332, M333, M334a, M334b, M413, M499, M706, M724, M2086 و با هم در شش صفحه و به دو دست‌خط متفاوت آمده‌اند. او در مقاله جدیدش (۲۰۱۱) به گونه‌های اصلی تمثیل‌ها و خلاصه تمثیل‌ها پرداخته است.

میان ده قطعه‌ای که در بالا یاد شد، دو تمثیل تقریباً بلند و کامل با عنوان مشابه «سخن از ناباوران» وجود دارد که در آن‌ها زمینه‌ی روستایی چشمگیر است و کارهای مربوط به کشاورزی مانند بذرپاشی، جمع‌آوری محصول، خرمن‌کوبی غلات و احتمالاً آبیاری مصنوعی زمین زراعی با دقت توصیف می‌شوند. به نظر می‌رسد که این توصیفات برای مؤمنان جریان قابل تجربه‌ی هرروزه است و باید آن را به‌روشنی پیش چشم‌شان بیاورند حال آن‌که می‌دانیم کشاورزی نزد مانویان امری مذموم و ممنوع بوده است. این تناقض میان آموزه‌ها و تمثیلات مانوی از یک‌سو و عنوان مشابه این قطعات از سوی دیگر لزوم بررسی دقیق‌تر بن‌مایه کشاورزی در متون مانوی را مطرح و این پرسش را ایجاد می‌کند که آیا چون این قطعات با ناباوران (کافران) مرتبط است از بن‌مایه کشاورزی استفاده شده است یا این بن‌مایه با بار معنایی مثبت استفاده شده است؟ حضور بن‌مایه کشاورزی در متون مانوی چه ویژگی‌هایی دارد؟ بدین ترتیب در ادامه بررسی چگونگی کاربرد کشاورزی می‌تواند در شناخت و تحلیل روش تبلیغاتی مانویان نیز مؤثر باشد. از این رو ما به منظور یافتن تمثیلات و بن‌مایه‌های مشابه به جستجوی دقیق‌تر در دیگر متون مانوی پرداختیم و توانستیم دو قطعه فارسی میانه، یک قطعه پارتی و نمونه‌هایی از متون قبطی و یونانی بیابیم که به کشاورزی پرداخته‌اند.

در ادامه و پیش از بررسی این متون، لازم است نگاهی اجمالی به جایگاه کشاورزی در جامعه مانوی بیاندازیم تا دلیل قابل توجه بودن تمثیلات مرتبط با کشاورزی، بهتر روشن شود.

۲. کشاورزی در جامعه مانوی

مانی دین خود را آموزه دو بُن و سه دوره معرفی می‌کند؛ دوره نخست، دوره زرّین جدایی دو بُن نور و ظلمت است. عصر کنونی که انسان در آن به سر می‌برد، دوره دوم یعنی آمیختگی نور و ظلمت است. این دوره که با تازش اهریمن به سرزمین نور آغاز می‌شود، با آفرینش جهان مادی به دست نیروهای اهریمن و اسارت ذرات نور در ماده ادامه می‌یابد. بنابراین وظیفه هر فرد مانوی است که برای آزادی ذرات نور تلاش کند تا دوره سوم، یعنی زمان فرشگرد و جدایی دوباره نور و ظلمت فرا برسد.^۱

بر مبنای این گیهان‌شناسی، زندگی نوع بشر با جریان رهاسازی نور پیوند خورده است که هر فرد مانوی باید در راستای آن بکوشد. این کوشش به زندگی زاهدانه بر مبنای دوری از جهان مادی منجر می‌شود. (بهار، اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۱۹۳). بنابراین، هرگونه فعالیتی، از جمله ازدواج، تولید مثل، کشاورزی و مانند آن که موجبات تقسیم و تجزیه بیشتر ذرات نور و افزایش دوره اسارت آن‌ها فراهم می‌آورد، گونه‌ای همکاری با دیو آرز و اهریمن محسوب می‌شود و در نتیجه ناپسند و گناه است. نیک پیداست که این سبک زندگی زاهدانه برای همه پیروان دین مانی به یک اندازه سختگیرانه نبود و جامعه مانوی بر اساس فرائض و توان افراد برای برآوردن این فرائض، به دو گروه نیوشایان و برگزیدگان تقسیم می‌شدند.

۱.۲ نیوشایان

قوانین دینی در مورد نیوشایان کمتر سختگیرانه هستند. آن‌ها می‌توانند ازدواج کنند ولی باید تلاش کنند صاحب فرزندان کمتری شوند؛ می‌توانند گوشت بخورند ولی به شرطی که خود حیوان را نکشته باشند؛ می‌توانند گیاهان را بچینند ولی باید برای بخشوده شدن این گناه، بخشی از آن را به عنوان روانگان به برگزیدگان بدهند. در واقع، روانگان برای نیوشایان، نوعی کفاره گناहانی است که به انجام آن‌ها ناگزیرند و در واقع کمک و ارائه خدمات به برگزیدگان ابزار مشارکت آن‌ها در فرآیند رستگاری است تا با دعای برگزیدگان آمرزیده و به نجات و رستگاری نزدیک شوند و از چرخه زادمرد رهایی یابند.

گرچه در متون مانوی صریحاً به ممنوعیت کشاورزی توسط نیوشایان اذعان نشده است اما به نظر می‌رسد توصیه شده هم نیست و دوری از آن را بهتر می‌دانسته‌اند. گواه این ادعا می‌تواند مهر دوم از مهرهای سه‌گانه^۲ مانوی باشد که ویدن‌گرن (۱۳۹۰: ۱۲۸) درباره آن نوشته است:

مُهر دوم بیش از هر چیز منع هر نوع عملی است که به جان حیوان و نبات آسیب برساند. مانوی‌ها حق ندارند درختی را از ریشه برکنند یا حیوانی را بکشند. همچنین هر عملی که علاوه بر شمول دو قید مذکور باعث جلوگیری از غلبه نور شود، در همین قاعده قرار می‌گیرد. نکته جالب این است که بر حسب تفکر مانوی کسی که خلاف این فرایض دینی مرتکب گناهی شود مکافاتی بر حسب گناهی که کرده متحمل خواهد شد. مثلاً کسی که محصول مزرعه‌ای را درو کند، پس از مرگ که دوباره به دنیا می‌آید، به صورت دُم ذرت درخواهد آمد. . .

۲.۲ برگزیدگان

همان‌طور که پیش از این اشاره شد، «سختگیری‌های شدید دینی در اخلاق مانوی، منحصر به گروه خاصی بود که «گزیدگان» یا «راستان» خوانده می‌شدند.» (بهار، اسماعیل پور، ۱۳۹۳: ۹۴). چنان که آگوستین در نامه‌ای (رسالات، ۲، ۲۳۶) آورده است: «نیوشایان گوشت خورند و بر زمین کشت کنند و اگر بخواهند، همسر گزینند، <اما> هیچ‌یک از این امور برای گزیدگان جایز نبود ...» (هالروید، ۱۳۸۸: ۲۱۳)

اگرچه طبق آموزه‌های مانوی، به طور کلی هرکاری به‌جز اعمال و فرایض دینی بر برگزیدگان ممنوع بوده است، اما توجه و اذعان به نهی از برخی اعمال مانند کشاورزی، به طور خاص در منابع مانوی و غیرمانوی قابل ردیابی است. به عنوان مثال، در فصل ده کتاب آکتا آرخلای^۳، آن‌طور که ویدن‌گرن نقل کرده، آمده است که تمام مراحل کشاورزی تا تولید نان، بر عهده نیوشایان است و برگزیدگان، هنگام خوردن آن، باید از همه افعال مرتبط تبرّی بجویند و بگویند: «من تو را درو نکردم، آسیاب نکردم و همچنین خمیر ننمودم و تو را در تنور نگذاشتم بلکه دیگری این کار را کرد و تو را پیش من آورد؛ من تو را بدون ارتکاب گناه می‌خورم.» (ویدن‌گرن، ۱۳۹۰: ۱۲۹) و در آخر برگزیده برای نیوشایی که نان را به او تقدیم کرده است، دعا می‌کند و او را از گناه پاک می‌نماید. (تقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۲۸)

در بخش دوم از دست‌نویس سغدی M 801^۴ که متن مختص به اعترافات برگزیدگان است، در بند دوم با عنوان «عدم خشونت»، شکستن و بریدن گیاهان که از جمله ملزومات کشاورزی است، آزار رساندن به آنها دانسته شده و مستلزم توبه است. (Klimkeit, 1993: 13)

این موضوع در بند سوم قطعه M 113^۵ نیز که اعتراف‌نامه دیگری به زبان سغدی است، مورد توجه قرار گرفته است. (Ibid.: 148)

در متون متأخرتر مانوی نیز اختلاف میان مانویان در مورد عدم رعایت آئین‌های مذهبی و آموزه‌های اخلاق مانوی، به طور خاص در زمینه کشاورزی، قابل ردیابی است. در پشت دست‌نویس M 112^۶ «نویسنده به دین‌مردان مانوی می‌تازد که چرا برخلاف آموزه‌هایی که جهت برگزیدگان است، گیاهان و رستنی‌ها را می‌چینند.» (شکری فومشی، ۱۳۹۷ الف: ۴۹۶) همچنین در متن M 119+

نویسنده تورفانی از حضور پنج تن از بزرگان سوری که به منطقه آمده‌اند اظهار ناخشنودی می‌کند، زیرا این میهمانان که در مقام برگزیده به تورفان آمدوشد می‌کردند، نه تنها فرایض دینی و مراسم مذهبی را به شکل صحیح برگزار نمی‌کنند حتی اعمالی انجام می‌دهند که فقط یک نیوشا اجازه آن را دارد. برای نمونه، آنان کار می‌کنند (دوختن پوشاک، کندن زمین، بریدن چوب) و گیاهانی برای استفاده آماده می‌کنند. آن‌ها از کارد استفاده می‌کنند، می‌برند، نزدیک کوره می‌ایستند و آب را می‌آلایند. (همان: ۴۹۷-۴۹۸)

افزون بر منابع مانوی، در منابع متأخر زرتشتی نیز به انزجار مانویان از کشاورزی اشاره شده است (نیولی، ۱۳۸۸: ۹۳) که بررسی جزئیات آن در این مقال نمی‌گنجد بنابراین در ادامه تنها متون مانوی را بررسی خواهیم کرد.

۳. معرفی تمثیل‌ها

پس از آشنایی با دیدگاه مانویان در مورد کشاورزی، در ادامه به منظور پیشبرد بحث و از آن رو که ترجمه فارسی این تمثیلات قبلاً منتشر نشده است، ترجمه دو تمثیل پارتی را می‌آوریم.

۱.۳ تمثیل غله و کاه

۱.۱.۳ معرفی

این تمثیل پارتی از قطعات M 499, M 706 و M 334b تشکیل شده است. بدین طریق M499 و M706 در سطر ۹-۱۰ پشت و روی برگ و همین‌طور M 706 و M 334 b در سطر ۱۵ پشت و روی برگ با هم پیوند می‌یابند. متن با مقدمه‌ای به تمثیل شروع می‌شود، تمثیلی که ساختار موعظه‌های مانی را دارد. به نظر می‌رسد موضوع آن، دو بن و به‌ویژه تأثیرات قلمرو

بذر نور در دست برزگر آگاه ... (زهره زرشناس و سیما فولادپور) ۶۱

تاریکی باشد. در این تمثیل، نشان داده می‌شود چگونه نیروی تاریکی به روح بندگان صدقه می‌زند و آن‌ها را در چرخه‌ی باززایی نگه‌می‌دارد. تمثیل اصلی (غله و کاه) در سطر ۵ پشت برگ شروع و در پیام اخلاقی (سطر ۱۰ به بعد) توضیح داده می‌شود. این تمثیل چگونگی آمیختگی غله و کاه با هم و جدا کردن آن‌ها به دست کشاورز با کمک باد و خرمن‌کوب را تصویر می‌کند. خوش‌بختانه ویزارشن^۶ این تمثیل موجود است و می‌توان با اطمینان مشخص کرد که هریک از عناصر این تمثیل، رمز چه چیزی هستند.

۲.۱.۳ حرف‌نویسی^۸

M499 + M706 + M334b {Colditz 1987, 1.2}

Headline: s(x)w(n) ('w('wrg'n

Recto/1-18/

[1-2](.)[1] ngwstg 'b['w] 'š)q'(rg 1-3)[2-3] ['w'](s wxd) pydr (q)yrbqr p(t) fr(hy)[ft u] [w](yš)m(ny'dy)ft 'w (hw 'bjyrw)'(ng) ['u] 'w hrwyn 'mw(st)['n] ('w h w)'xt kw] ⁵ 'šm'h(y)[c 2-3](hrw)[0-2](b)[Lacunae] cw'gwnwm [Lacunae] (.)[1](xt)[1](w ') [3-5] ' (n')n 'w (mrdw)[hm] [Lacunae] ('c dw) bwn u (d)[w (?)] [twxm (?)] 'y(w 'y)w (wmyx)[t](?) ¹⁰ [Lacunae](3-4 'w) j(fr) ['n 'w]snyd 'w(t) [Lacunae]yd w(zyn)dq'(r) 'w t dwšmyn ['st o 'w t] (h)wyn ky 'w jfr'n 'wsxt n c(')[r 'hynd] ('h)rmyn bndg 'w t] 'b(')[w (?) 0-2](.)[4-5] ('w) t (h)[w] 'hrmyyn ¹⁵ nxšd(y)g [šhrd('r u) 'stft 'nxšd ('st 'w t] ('w hw)(yn) gy'(n')n (k)y(š) [w](x)yy(b)[y](h) 'hynd 'b'wš('n zy('n) [1-2](y.) ['w t] (p)[dgyr](w)yd (?) ('w t p t] pdws

Verso/V/1-18

['w] (x)w(š)nyft dr'wyd 'w t 'w ('st)[ft] ['j]wn 'w t 'w nrh 'bgnyd oo '[w](t) ['(y)myn dw twxm 'ndr 'ym z' dmw(r)[d] ['(y)w] 'd byd wmyxt 'štynd ew' gwn ⁵ [yw'rd'w (?)] 'w t 'w š c(y) 'yw 'd byd [wmyxt] ['š]tynd (o) ['b'w (?)] p t 'w d 'w t ['rc]wwn z'wr wrzyq(r')n 'w h(w)[y]n ('yw) ['(c) byd wywynd 'w t (.)[Lacunae] [2-4](.)m 'wvst[y]nd '[w](t) [Lacunae] ¹⁰ brynd '(w)['g]w(n) 'ymy(c m)[rdwhm] 'w hwyn yw'rd'w m'nh(')[g 'st 'w t] mn z' dq'n 'w wrzy(q)[r'n Lacunae] (m)'nynd mn pbms ['w t mn](x)wn r'št 'w w('d m)['nynd 'w t] (cxš) 'byyd ¹⁵ rzwr 'w '(r)cwwn m('nh)'g 'w t kd dyn'br'n mn s(xw)[n wyf](r)'synd 'b w 'wwd [p](y)d'g 'w t yw(d) bwynd (h)(w)yn (?) ky 'w why(š)[t '](w) t ('w) [w (?) 3-4](r.)[3-4] 's[ynnd (?)]

(Colditz 1987, 284-285)

۳.۱.۳ ترجمه

عنوان: سخن از ناباوران

روی برگ:

... پوشیده است، به دنبال آن ظاهر ... (حال) پدر خیرخواه (خود، با مهر) [و] (شادمانی این گونه با شاگردانش) [و] با تمام دین داران سخن گفت: (همچنین) شما ... هر کدام ... همانند ... متعلق به من، (...، که این...)، کدام (مردم) ... (از دو) بُن و [دو تخم (؟)] (با یکایکشان درآمیخته؟) ... (به اعماق فرومی افتد) و او (بدکار) و دشمن [است]. [و] آنها که (باید) در اعماق فروروند بردگان و (زندانیان) اهریمن [هستند] ... و اهریمن (فرمانروای؟) سنگدل و امیر بیرحم (است) و به (این) ارواح، (که مال خودش) هستند (زیان می رساند؟) [و] بر آنها (مستولی می شود)، [و از طریق] مال خود کردن پشت برگ:

او زیبایی را اغوا می کند و (آن را) در (زادمُرد بی رحمانه) و درون جهنم می افکند و (این) دو تخم در این روند زادمُرد درهم آمیخته هستند به گونه ی [غله ؟] و کاه که با همدیگر [درآمیخته] اند. [بعد ؟] کشاورزان، با قدرت باد و خرمن کوب این <چیزها> را (از) یکدیگر و ... جدا می کنند و می گذارند <شان> ... (و) ... می آورند. این گونه این [انسان] به آن غله مانند [است و] فرزندان من به برزگر [ان...] مانند عقل من [و] سخن [حقیقی من] به (باد)، [و] (قانون) راست به خرمن کوب (مانند). و وقتی که برگزیدگان (سخن) من را (موعظه می کنند)، آن گاه آن جا (آشکار) و جدا می شوند (آنهايي)، که به بهشت (و به ؟... می روند؟)

۲.۳ بینایان و نابینایان در مزرعه

۱.۲.۳ معرفی

این تمثیل از دو قطعه ی M 332 و M 724 شکل گرفته است که با هم در نقطه پارگی میان خط های ۹-۱۰ مماس می شوند. این برگ با این اوصاف متعلق به یک دست نویس دوبرگی است. در این جا پشت و رو کاملاً مشخص است. متن روی صفحه بدون واسطه به متن پشت صفحه می پیوندد. در هر صفحه در اصل ۱۸ خط وجود داشته است. در این برگ ها دو سوراخ بزرگ وجود دارد که متن را مخدوش کرده است. (Colditz, 1987: 27)

این قطعه درباره ی زمینی کشاورزی است که برزیگری در آن بذر خوبی می کارد و غله ی بسیار درو می کند اما پس از چندی دیگر به آن زمین رسیدگی نمی کند، یا نمی تواند که رسیدگی کند و خار و علف های هرز بسیار در آن می روید. بعد از آن نیز کسی می آید و

در آن جا سم می‌پاشد و به این ترتیب، گیاهان آن مضر می‌شوند. این زمین در سر راه مردمی قرار دارد که از آن جا می‌گذرند. این مردم به دو دسته‌ی بینایان و نابینایان تقسیم شده‌اند؛ بینایان فقط از غلات سالم می‌خورند اما نابینایان از میوه‌های سمی می‌خورند، از خارها دوری نمی‌کنند و به اخطار بینایان نیز توجه نمی‌کنند زیرا مطمئن هستند که این زمین، مانند گذشته، همچنان محصولات خوبی دارد.

متأسفانه آغاز و ویزارشن این تمثیل در دست نیست ولی با وجود افتادگی‌های متن، درک محتوا و مضمون آن ممکن است. بینایان و نابینایان، تفاوت سطح دانش مانویان را نشان می‌دهد. بینایان دانش کافی برای رستگاری را دارند و به دلیل برخورداری از دانش دینی، می‌توانند میان آموزه‌های خوب و بد تمایز قائل شوند و تنها، آموزه‌های مفید را برمی‌گزینند. نابینایان نمی‌توانند بین خوب و بد تمایز قائل شوند، آن‌ها چیزهای مضر و بی‌فایده را انتخاب می‌کنند؛ زیرا ادیان دیگر را همچنان مفید می‌دانند. آن‌ها نمی‌خواهند به هشدار دین‌داران واقعی گوش دهند و از نظر خودشان دفاع می‌کنند؛ آنان مانویانی هستند که راه خطا می‌روند. آموزه‌ی مانی برای آنان نیز راهی برای رستگاری است (چشمه‌ها و چاه‌ها در انتهای کشت‌زار، که آب‌شان برای تسکین چشم است). این تصویر که چشمه و چاه در انتهای کشت‌زار است، نشان از آن دارد که مانی تعالیم خود را در ادامه‌ی ادیان دیگر و آخرین آموزه‌ی رستگاری می‌داند. این تمثیل، قطعاً نمایانگر مباحثاتی درون جامعه‌ی مانوی و میان این دو گروه است و قصد دارد به «نابینایان» نسبت به سقوط در ادیان دیگر هشدار دهد و به تمام مانویان، دیدی انتقادی نسبت به دیگر ادیان اعطا کند. (Ibid: 282-283)

۲.۲.۳ حرف‌نویسی

M332+M724

Headline: s(x)w(n) ['w'wr]yg'n

Recto/1-18/

(h)ynd 'w zmyg 'yw ky 'w wrzyg(r) ['yw (?)] dst gd 'wš ws twxmn 'wd (pr)' g[nd] ['(w)š ws yw'rd'w 'c hw z(m)y(g) [0-2] 'mwšt 'wt 'w qndwg 'gnd u p[t] 'hw zmyg pwr zyr 'wt 'wsqd] rwdy[nd] 'wt byd 'n kyc 'syd 'w(t) jhr '(h)[br] (h)[wyn (?)] (p)r('gn)y d 'wt hwynyc rwdy(n)d ('[wt] [0-2 b'r (?) b](r)ynd 'wt 'c dwr 'w d(w)r (h)[w] [yw'rd'w u (?)] 'skd 'c hw d'n(g) cy ¹⁰[jhryn (?) 3-4](.) wz'd 'wt kd (r)ws(t 'jhryn [zmyg 'bŵ] (k)[y]c kyc w(x)ybyh (b)[h]r [hyšt (?) 'w] (t) hw zmyg pt r'h '(br)(?) '(q) [yrd (?)] 'štyd 'wt myšg mrdw(hm')[n] c(šm)wr'n '[w][t] [h]nd'n pt hw r'(h) ¹⁵(f)r('c 'wt '(b)['] (c) wydr['d] ('wt (h)[w] sr(wg) 'xš(y')[d kw '](w)'n(m)'n wrz(yg) r hwmzyg (q)[yšt 'wt] (kd c)šmwr'n (mrdw)[hm'n] (p)t (hw r')h wydryn[d]

Verso/1-18/

[b](w) 'c hwyn d'ng cnynd 'w(t) [w]xrynd 'w(t) kd 'c hnd'n mrdwhmn (p)t hw r'h
wydrynd 'w(t) 'šnw(y)[nd] [kw] hw zmyg 'w'nm'n wrzygr gyšt [b]w 'c b'r jhryn 'st'nyd
[w](t)wxrynd o 'wš(n) kd cšmwr'n [wy](n)ynd 'w(t)w' cynd kw 'wwd (n)[dr] [s]qyd m'
'wxryd o 'w(t) [c]jhryn (b)(r) [m]'wxryd oo (b)[w 4-5] ¹⁰(hw) [yn] (h)nd'n frxnsyind
(.)[Lacunae] (kw')ym zmyg 'wnm(') [n wrzygr] (sy)x (?) 'w(t)nyw qyšt (u ') [šm'h] [w](')cyd
kw 'c hw b'r (n)[y] (c')r [w]xrdn o 'w(t)byd (p) [t] hw zmy[g] ¹⁵ynj(')m ws (c)'(h u pr)'w'z
jfr 'st 'w(t) kd [hwyn] mrdwhm'n 'c hw zm(yg '[bdwyn](d) (?) 'b'w (f)r(h)' cšm
cyš(.)[Lacunae](.)s(t)

(Colditz 1987, 277-278)

۳.۲.۳ ترجمه

عنوان: سخن از ناباوران

روی برگ:

آنان به زمینی [شبیهِ؟] هستند که [یک] برزیگر به دست گیرد و در آنجا بذر فراوان
پراکند و خوشه‌ی بسیار درو می‌کند از این زمین(؟) و انباشت را پر می‌کند. و در همان زمین
چه بسیار علف هرز و (خاربوته) بروید و پس از آن کسی دیگر بیاید و بر (همان) زمین
زهر (پاشد) و باز گیاه بروید و [بار؟] (بدهد)، و از قرار همان خوشه‌ها و خاربوته‌ها از
همان دانه‌ی [زهرآگین؟] ... آسیب می‌بینند و چون (می‌روید در) [خاک، پس کاری
می‌کند؟] تک‌تکشان (سهمشان را) حرها کنند. و این زمین (بالای؟) راه است [به خود
وا گذاشته شده]. و همواره بینایان و نابینایان از این راه گذشتند (از این سو به آن سو) و این
خبر را (شنیدند) که (فلان) دهقان این زمین را (زیر کشت برده)، [و] (هنگامی که) بینا
(مردمان از آن راه) می‌گذرند،

پشت برگ:

(پس) گرد می‌آورند و می‌خور[ند] از همان دانه‌ها. و وقتی که [کسانی از] نابینا مردمان
(از) آن مسیر می‌گذر(ند) و می‌شنوند [که] فلان دهقان بر آن خاک بذر پاشیده، از آن بار
زهرآلود می‌خورند. و هنگامی که بینایان (ایشان را می‌بینند) و می‌گویند: «نخورید (در میان
خارها) در آنجا و نخورید از (بارهای) [زهرآلود!]]» آنگاه ... نابینایان پافشاری می‌کنند ... «بر
این زمین فلان [برزگر] بذر پاشیده، خوب و (نیکو)، و [شما] (می‌گویید) که کسی را
خوردن از آن میوه‌ها (نشاید!)» درحالی که (در) انتهای این کشتزارها (چاه‌ها و چشمه‌های)

بذر نور در دست برزگر آگاه ... (زهره زرشناس و سیما فولادپور) ۶۵

عمیق بسیاری هست و [این] مردمان اگر از آن زمین [روی برگردانند؟] آنگاه می‌یابند
(برای) چشمان [درمان؟ ...]

۴. بررسی عناصر کشاورزی

در دو تمثیل بالا هم از خود کشاورز و هم از فعالیت‌های مرتبط با کشاورزی و محصول حاصل از آن سخن رفته است. هریک از این موارد، نیازمند بررسی دقیق است تا کارکرد و رمزگان آن مشخص شود. به همین دلیل در ادامه به بررسی هریک از اجزاء این تمثیلات با کمک دیگر متون مانوی می‌پردازیم.

۱.۴ کشاورز

در هر دو متن بالا، واژه wrzygr برای فاعل فعال تمثیل به کار رفته است. این برزگر(ان) در ویزارش تمثیل غله و کاه «فرزندان مانی» معرفی شده‌اند اما به‌وضوح مشخص نیست که آیا منظور از این فرزندان، همه پیروان است یا فقط برگزیدگان یا افراد خاصی از آن‌ها. در تمثیل بینایان و ناینایان در مزرعه نیز از برزگر آگاهی سخن رفته است که درواقع کنشگزار و فاعل اصلی تمثیل است اما در خود متن تصریح نشده است که این برزگر آگاه کیست. بنابراین در ادامه به بررسی متونی می‌پردازیم که در آن‌ها برزگر یا کشاورز حضور دارد.

۱.۱.۴ شخصیت‌های اساطیری

متن پارسی میانه M 6005 تمثیلی است که به توضیح آموزه‌ای گیهان‌شناختی با تشبیه آن به کشاورزی می‌پردازد. این تمثیل را زوندرومان (۱۹۷۳) خوانده و منتشر کرده است. این قطعه، دو صفحه است. صفحه نخست آن داستان کشاورزی است که برای کشت و جمع‌آوری گندم از خانه خود بیرون آمده است و زوندرومان، آن را رمز انسان قدیم دانسته است:

... آن‌ها هستند. او آن گندم را جمع می‌کند و به اندوخته کوزه خود می‌آورد. از آن‌که [گندم] بیرون آمده بود و خود نیز به خانه‌اش می‌رود از آن‌که او بیرون آمده بود. چون او کار را انجام داده است و به خاطر خواسته‌ی آن‌ها آمده بود و <چون> او درو و جمع‌آوری کرده است. او به خاطر خواسته‌ی آن‌ها آمده بود، و چون آن گندم در انبار کوزه‌اش جمع‌آوری شده است ... (کار نیک) ... (عابدی جورابچی، ۱۳۶۶: ۹۷؛

(Sundermann, 1973:107)

از نظر زوندردمان، موضوع این تمثیل خلقت زمین و رنج‌های مادی روح زنده است. وی در تفسیر و تأویل این تمثیل می‌نویسد:

این تمثیل تصویر گندم کاشته‌شده و دوباره جمع‌آوری‌شده را نشان می‌دهد. دهقان به انسان قدیم تشبیه شده که خانه‌اش را برای بذرافشانی و جمع‌آوری محصول ترک می‌کند تا ارواح روشن را از سلطه‌ی ماده بیرون بیاورد و سپس آن‌ها را در بهشت نو جمع‌آوری می‌کند تا پایان جهان به مقر دائمی روشنایی برگردند. (همان: ۹۶؛ Ibid:106)

متن دیگری که شخصیت اساطیری - گیهان‌شناختی را به کشاورز تشبیه کرده است، کفالیون نودوشش (ص ۲۴۴، س ۲۴ - ص ۲۴۵، س ۲۶) از کفالایای قبطی است که در آن از سه زمین صحبت می‌کند که در دنیا هستند و کشاورزان بر آنان فعالیت می‌کنند و سپس آن‌ها میوه خوب می‌دهند؛ نخست، زمین بزرگی که انسان‌ها روی آن زندگی می‌کنند، آن را شخم می‌زنند و از آن میوه برداشت می‌کنند. دوم، روان زنده که دو روشنی‌بخش بزرگی که در آسمان سیر می‌کنند، بر آن اهتمام می‌ورزند تا این‌که او به سوی عرش فراز رود و سومین زمین، کلیسای مقدس است با برگزیدگان و نبوشانیانش. کشاورزی که بر آن کار می‌کند، نوس روشن^۹ است که آن‌ها را رهانیده، نجات داده و گرد آورده است.

۲.۱.۴ خودمانی

متن پارتی M500c که در کتاب زوندردمان با عنوان متون گیهان‌شناختی و تمثیلی پارسی میانه و پارتی مانوی با شماره‌ی ۲۹ به چاپ رسیده است، روایت داستانی ندارد و تمثیلی است درباره‌ی بذری که در زمین‌های مختلف، محصول متفاوت می‌دهد. گرچه این قطعه افتادگی‌هایی دارد اما خوش‌بختانه کلمات کلیدی آن مشخص است و می‌توان به معنای آن پی‌برد.

عنوان: چه کشت شده حالا ...

روی برگ:

آماده می‌کند (؟) و ... به وجود می‌آورد، روح است [آن‌که بر روی زمین سنگی] رشد کرده <هیچ [گونه] بهره [نمی‌آورد] (؟) دیگر آن‌که (؟) در دامنه کوه (؟) رشد کرد. [و ... به وجود می‌آورد] آن اندیشه تاریک است. ... و محصول او ظلم است.

پشت برگ:

بذر نور در دست برزگر آگاه ... (زهره زرشناس و سیما فولادپور) ۶۷

آن که ... آن‌ها می‌خواهند ... راهب (؟) ... [از] ترس بیهوش می‌شود ... او پدر و [مادر (؟)] را به خاطر نمی‌آورد. در جسم (؟) ... و همان‌گونه که ... (عابدی جورابچی، ۱۳۶۶: ۵۳؛ Sundermann, 1973: 95-96)

طبق تفسیر زوندرومان، در این قطعه تمثیل مرد برزگری آمده که کشت و زرع می‌کند و بذر خود را در کشورهای گوناگون پخش می‌نماید. این بذر که در جاهای مختلف کاشته شده، از یک نوع نیست بلکه هر محلی انواع و اقسام گوناگون را به وجود می‌آورد و خود مانی به مرد عاقل و خوبی تشبیه می‌شود که بذر یک درخت خوب و پرثمر را به یک زمین حاصل خیز می‌آورد. (همان: ۵۲؛ *Ibid.*: 53)

این مضمون در دیگر آثار مانوی نیز تکرار شده است. به عنوان مثال، در بند سوم متن پارسی میانه M 49 II از زبان خود مانی می‌خوانیم:

... به <یاری> نرجمینگ ... پیش خانواده خویش ایستادم، و پند ایزدان گرفتم و این چیز را که نرجمینگ به من آموخت، پس پدر و بزرگان را گفتن و آموختن آغازیدم. آنان، چون شنیدند، بشگفت شدند. و چونان مرد <حی> زیرک، که تخم درختی نیکو و بارور را اندر زمین بکر یابد و شخم زند، ... و آن را برد به زمین خوب آماده‌شده ویراسته ... (بهار، اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۲۵۵-۲۵۶)

در کفالین هفتادوشش (ص ۱۸۷، س ۲۶-۳۲) نیز مانی در پاسخ به شاگردی که آرزو می‌کند، دو مانی در جهان باشد، پاسخ می‌دهد که

آنگاه که تنها یک مانی به جهان آمدم، همه شهرهای جهان به حرکت درآمدند و برآشفتمند، (دنیا) نمی‌خواست مرا بپذیرد، از این بابت که من عصیان‌گراش را خوار می‌شمردم ... من بر قدرت‌هایش عنان بستم، من آوردم ... کامل که در آن هستند. در آن کاشتم، من بذر زندگی را کاشتم. برگزیدم.

۳.۱.۴ برگزیدگان مانوی

در کفالین نودوشش (ص ۲۴۵، س ۱۹-۲۲) که پیش از این درباره آن صحبت کردیم، پس از توصیف سه زمینی که میوه می‌دهند و کشاورزانی که بر آن‌ها کار می‌کنند، مانی خطاب به شاگردان خود می‌گوید:

(پس) شما هم مزرعه‌داران خوبی باشید، کوشش کنید بر زمین عدالت، موعظه کنید، هدایت کنید همه روان‌ها را. انسان‌ها را آگاهی بخشید (و) بر ایشان آشکار سازید زندگی و مرگ را، تا شما خود نیز غنی [گردید]

از این سطور به‌خوبی مشخص است که مانی کار تبلیغ و تعلیم دین را به کشاورزی تشبیه نموده و آن را مایه سود و غنای شاگردانش که در این‌جا می‌تواند برگزیدگان مانوی در نظر گرفته شود، معرفی می‌کند. این تشبیه را در تمثیل غله و کاه نیز می‌بینیم. در این تمثیل، مانی کشاورزانی را که با کمک باد، سخنان مانی و خرمن‌کوب، قانون راست، به جداسازی نور و ظلمت می‌پردازند، فرزندان خود یعنی برگزیدگان می‌داند.

۴.۱.۴ پیامبران و رسولان

مانی نه تنها تعلیم و تبلیغ دین خود بلکه هرگونه تبلیغ و تعلیم دینی را بخشی از سیر به هم پیوسته کشاورزی در ادوار تاریخ دانسته است. در فصل نخست کفالیا از زبان مانی می‌خوانیم که به تفصیل از پیامبران گذشته یاد می‌کند و آن‌ها را نیز کشاورزانی می‌داند که به کشاورزی می‌پردازند، در زمان مناسب بذر می‌کارند، برای آن زحمت می‌کشند و در فصل مناسب درو می‌کنند و همان‌طور که هر فصل و ماهی کشاورز کارهای مخصوص به آن را انجام می‌دهد، پیامبران هم در هر دوره متناسب آن دوره عمل می‌کنند و پیروان خود را آموزش می‌دهند و همان‌طور که در هیچ زمان کشاورز از زحمت و مشقت نمی‌آساید رسولان نیز چنینند (کفالین یکم، ص ۱۱، س ۳۱-۳۵). و به همین ترتیب، رسولی از پس رسول دیگر برای ادامه این مسیر می‌آید. بدین ترتیب مانی سیر ظهور پیامبران را از شیث و خنوخ و سام تا بودا، زرتشت و مسیح برشمرده و خود را در انتهای این مسیر و در ادامه آن‌ها قرار می‌دهد.

۲.۴ زمین کشاورزی

به نظر می‌رسد که در توضیح زمین کشاورزی باید با تفسیر زوندردمان از قطعه M 500 c همراه باشیم که می‌نویسد:

نیوشایان زمین خوب برای درخت هستند و به عبارت دیگر، «بذر کلیسا» می‌باشند. و کلیسا به عنوان مزرعه‌ی کارکرده شده یا روح روشن محسوب می‌شود. همان‌گونه که در زمین بسیار خوب بدون شن و آهک، از یک تخم ده‌هزار تخم محصول برداشته

بذر نور در دست برزگر آگاه ... (زهره زرشناس و سیما فولادپور) ۶۹

می‌شود و این کار به صورت توقف‌ناپذیر تا بی‌نهایت ادامه دارد. (Sundermann, 1973: 95)

این تفسیر را سطوهایی از کفالایا نیز تأیید می‌کند؛ همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم، در کفالایون نودوشش آمده است که «سومین زمین، کلیسای مقدس است با برگزیدگان و نیوشایانش. کشاورزی که بر آن کار می‌کند، نوس روشن است که آنها را رهانیده، نجات داده» (کفالایون ۹۶، ص ۲۴۵، س ۸-۱۰) این تمثیل در کفالایون هشتادوهفت نیز دو بار تکرار شده است:

انجمن نیوشایان؟ به زمین مرغوب ماند که هست. تحت نظارت (۴) کشاورز که درخت مرغوب در آن کاشته می‌شود. (کفالایون ۸۷، ص ۲۱۷، س ۲۶-۲۷)

درخت ثمربخش است. انجمن نیوشایان ماند به سرزمینی نیکی که دانه‌های خوب را پذیرد بنگر که جمع نیوشایان به چه بزرگی است. چرا که به زمین مرغوبی ماند. زیرا کلیسای مقدس را می‌پذیرد. (کفالایون ۸۷، ص ۲۱۸، س ۱-۵)

همچنین در دستنویس مانوی کلن، پس از توضیح مانی درباره آمدن توم در ۲۴ سالگی و اعلان پیامبری مانی و دل و جرئت دادن به او، درباره اهمیت این زمین و کیفیت آن آمده است:

... و از ستاک نهال‌های پرشمار تولید کنند که کار انگورکار است، تا چنین از تاکی یگانه که از تخمی یگانه رسته —همه‌اش مشروط به این است که کشاورز را زمینی بسیار خوب باشد که بگذارد هر تاکی رشد کند و بسیار برومند باشد— تا چنین از مویی، کاشت موهای بسیار رخ نماید ... (رومر و گنئیون، ۱۳۷۸: ۲۸)

۳.۴ فعالیت کشاورزی

در متون مورد بررسی ما به هر سه فعالیت اصلی کاشت، داشت و برداشت اشاره شده است اما به همه آنها یکسان پرداخته نشده است.

یکی از متونی که به تفصیل به هر سه فعالیت اشاره کرده، کفالایون یکم از کفالایای قبلی است که پیش از این نیز به آن اشاره کردیم و در آن پیامبران مانند کشاورزان هستند و دینی که آنها انتخاب می‌کنند، به پارموئی^{۱۰} و پاوفی^{۱۱} شبیه است. از این جهت که هر کدام به زمان و دروهای اختصاص دارند و در هر دوره فعالیت‌های متناسب آن باید انجام شود و

پیامبران نیز مانند کشاورزان و باغبانان مدام در حال تلاش و تکاپو هستند تا محصول خود را که همان جامعه دینی‌شان است، برداشت کنند و به همین ترتیب، رسولی از پس رسول دیگر برای ادامه این مسیر می‌آید. مانی در اینجا بدین ترتیب سیر ظهور پیامبران را از شیت تا خودش ادامه می‌دهد.

در تمثیل بینایان و نابینایان نیز گرچه به هر سه فعالیت اشاره شده است و در ابتدای آن از کاشت و برداشت توسط برزگر آگاه سخن رفته است اما فعالیت مهم «داشت» یا همان نگهداری است که انجام نشده است و درواقع آنچه تمثیل بر آن تمرکز دارد همین نگهداری است که اگر انجام نشود می‌تواند عواقب زیان‌باری داشته باشد. همان‌طور که از عنوان این قطعه برمی‌آید، این تمثیل تعارض جدی مانویت با ادیان دیگر (با «کافران») را به تصویر می‌کشد که آموزه‌های رستگاری‌شان با گذشت زمان، از درجه‌ای اعتبار ساقط شده و چیزهای مضر و بی‌مصرف (خارها و علف‌های هرز) روی آن‌ها را پوشانده‌است. کسی که سم می‌پاشد نیز اهریمن است؛ او که می‌خواهد انسان‌ها را به عنوان مخلوقات نیروهای تاریکی در جهل و بی‌اعتقادی نسبت به موطن اصلی روح‌شان نگه‌دارد. آن میوه‌های سمی، پیروان ادیان مختلف هستند. کسانی که از آن راه می‌روند، مانویان هستند که میراث دینی‌ای را که تا زمان آنان وجود دارد، اخذ می‌کنند.

بر خلاف این تمثیل بقیه متون مورد بررسی ما بر کاشت یا برداشت تمرکز دارند. همان‌طور که در تمثیل غله و کاه دیدیم، مسئله اصلی جدا کردن غله از کاه بود که از مراحل برداشت است. همچنین قطعه M 6005 نیز درباره برداشت غله است. در دیگر متون از جمله M 49 II و M500c دیدیم که به کاشت بذر توسط برزگر اشاره شده است.

۴.۴ بذر و غله

در قطعاتی که پیش‌تر درباره آن‌ها صحبت کردیم، بذر با صفات خوب، نیکو و فراوان همراه است که افشانده و کاشته می‌شود و به شرط مساعد و مرغوب بودن زمین محصول نیکو به بار می‌آورد. از آن‌جا که برزگری که آن‌ها را می‌کارد، خود مانی یا برگزیدگان هستند، می‌توان استنتاج کرد که بذر به آموزه‌های مانوی اشاره دارد. به علاوه دیدیم که پیامبران پیشین نیز به برزگر تشبیه شده‌اند پس می‌توان بذر را رمزگان مطلق دین و آموزه‌های آن دانست. همچنین در مزمور ۲۳۸ از مزامیر بما با عنوان «در ستایش قدیسان»، خطاب به راستکاران آمده است که شما بذر «صلح» کاشته‌اید. (آلبری، ۱۳۹۶: ۷۳)

محصولی که از کاشتن این بذر تولید و برداشت می‌شود، نکته آخری است که باید مورد بررسی قرار دهیم. این محصول یا غله در قطعه M 6005 گندم است که طبق تفسیر زوندرمان به ارواح روشن اشاره دارد. در تمثیل غله و کاه نیز که در مورد مسئله آمیختگی ماده و نور در جهان است، کاه و غله به عنوان مظاهر آمیختگی‌ای که قرار است دوباره از هم جدا شوند، بازنمایندگی آمیختگی دو بُن در روند باززایی در جهان هستند. بر مبنای سطرهای ۱۰-۱۸، «کشاورزان» فرزندان مانی، یعنی برگزیدگان، هستند که با «باد»، یعنی سخن درست و موعظه و «خرمن‌کوب»، یعنی کار نیک و رفتار صحیح دینی، جوهر نورانی (غله) را از ماده (کاه) جدا می‌کنند و رها می‌سازند.

۵. نتیجه‌گیری

عناصر مرتبط با کشاورزی که در متون مختلف مانوی به کار برده شده‌اند، منظومه گفتمانی خاصی پدید می‌آورند که دانه/غله در مرکز آن قرار می‌گیرد. در تمثیلات مورد بررسی ما، کاشت و برداشت این دانه از اهمیت خاصی برخوردار است. هنگامی که دانه کاشته می‌شود، با تبلیغ و گسترش دین سروکار داریم چنان که در CMC مانی درباره نخستین سفر مبلغانه خود می‌گوید که «من به خواست سرورمان پای در راه نهادم تا تخم‌های زیباتر از همه چیز او را بکارم...» (رومر و گئینون، ۱۳۷۸: ۴۶) همین غله و دانه را هنگامی که برداشت و جمع‌آوری می‌شود، می‌توان رمزگان نور محبوس در ذرات ماده به شمار آورد. همان‌طور که در مقابل آن، طبق قطعه 14185^{۱۲} So، اهریمن دانه‌ای است که بر روی آتش برشته شده و رشد نخواهد کرد. (Reck, 2009a: 382)

از آن‌جا که آموزه‌های دین مانوی، حضور و نمود این جهانی و ابزار توفیق بُن روشنائی هستند، رمزگان دانه بیشتر به این معنا کاربرد داشته و درواقع دانه در این‌جا نشان‌دهنده آن چیزی است که باید به منظور پیروزی روشنائی بر تاریکی گسترش و رواج یابد و کشاورزی هر آن عملی است که موجب گسترش و قدرت یافتن دین و در نتیجه بُن نور می‌گردد. بدین ترتیب کشاورزان نیز افراد نیک بشر از خود مانی تا برگزیدگان هستند که در این راه تلاش می‌کنند. البته موفقیت آن‌ها به مرغوب و مناسب بودن زمین بستگی دارد. همچنین همان‌طور که مزرعه در غیاب کشاورز، دستخوش مسائل و مشکلاتی می‌گردد، جامعه دینی نیز بعد از پیامبر با تعارضات درونی و تحریفات روبرو خواهد بود. در تمثیل

بینایان و ناینایان، عدم رسیدگی و نگهداری زمین توسط برزگر به عنوان دلیلی برای بیان تعارض میان گروه‌های مانوی یا مانویان و کافران به کار رفته است.

کولدیتس که ساده و تصویری کردن آموزه‌ها و اخلاقیات مانوی را کارکرد اصلی این تمثیلات می‌داند، معتقد است که تمثیلات مانوی حتی اگر به عنوان یک فرم ادبی - مذهبی در نظر گرفته شوند، باز هم نشانگر وضعیت اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و شرایط زندگی مردم زمان خود هستند. مثلاً جزئیات اجتماعی همیشه به شکل استعاری، در تمثیلات ظاهر می‌شوند تا یک آموزه را توضیح دهند. به علاوه، وی تمثیلات مانوی را، به صورت ادبی - مذهبی، منعکس‌کننده‌ی نقش اجتماعی و خودانگاره‌ی دینی مانویت از یک‌سو و بازتاب‌دهنده‌ی اتفاقات تاریخی، پدیده‌های اجتماعی و زندگی روزمره‌ی مردم در ایران و آسیای میانه‌ی زمان ساسانیان می‌داند و معتقد است که می‌توان از آن‌ها به عنوان منابعی برای بررسی‌های اجتماعی و تاریخی نیز بهره برد. (Colditz, 1987: 303-307) بنابراین به نظر می‌رسد که مانویان بدون توجه به حکم دینی کشاورزی، به دلیل آشنایی و سادگی مفهوم کشاورزی برای مخاطبان‌شان صرفاً برای توضیح آموزه‌های خود از آن استفاده ابزاری و تبلیغاتی کرده‌اند و از بررسی چگونگی این کاربرد، مشخص است که بار معنایی مثبت داشته است و گرچه دو تمثیل پارتی مورد نظر ما درباره ناباوران و کافران هستند اما به نظر نمی‌رسد این موضوع در به‌کارگیری بن‌مایه کشاورزی مؤثر بوده باشد و بیشتر به نظر می‌رسد اهمیت اجتماعی کشاورزی، خصوصاً در جوامعی که بیشتر اقتصاد کشاورزی داشته‌اند و آشنایی عموم مردم با کشاورزی، از دلایل انتخاب و کاربرد آن در متون مانوی باشد و فهم و درک موضوع از اهمیت بالاتری نسبت به بار معنایی مثبت و منفی برخوردار بوده است. چنان که به عنوان مثال در تمثیل معروف سبک‌بار و سنگین‌بار نیز، مار به عنوان حیوانی اهریمنی، می‌تواند قهرمان داستان باشد و به رستگاری برسد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به: اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۲۵-۴۰.

۲. مانویان ملزم به رعایت «پنج فرمان» و «سه مَهر» بودند؛ سه مَهر مطابق روایت آگوستین قدیس عبارتند از: مَهر دهان، مَهر دست و مَهر سینه یا آغوش. منابع شرقی مانوی از مَهر دهان، دست و اندیشه سخن گفته‌اند. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، بنگرید به: اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۴۰-۴۲.

بذر نور در دست برزگر آگاه ... (زهره زرشناس و سیما فولادپور) ۷۳

۳. Acta Archelai: این کتاب را هگمتیوس مسیحی در قرن ۴ میلادی تالیف کرده است و بیشتر مطالب آن در ردّ مانویت است.

۴. این دست‌نویس که نخست توسط هنینگ در Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch منتشر شده است، دو بخش دارد. بخش نخست به پارسی میانه و پارتی، مناجات‌نامه‌ای برای عید بما است و بخش دوم، به زبان سغدی همراه با نقل قول‌هایی به پارسی میانه و پارتی، اعتراف‌نامه‌های مختص به برگزیدگان است.

۵. این دست‌نویس که توسط هنینگ در Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch منتشر شده است، به فرامین پنج‌گانه می‌پردازد.

۶. این قطعه دست‌نویس نامه‌ای است به خط مانوی که روی آن به زبان ترکی اویغوری و پشت آن به زبان سغدی و احتمالاً متعلق به قرن دهم میلادی / سوم هجری است.

۷. واژه‌ای فارسی میانه برای نتیجه اخلاقی و تفسیر تمثیل که مانویان در پایان تمثیل‌ها می‌آوردند.

۸. در تمام متون، قسمت‌هایی که در [] و () آمده‌اند، تقریباً با بازسازی متون تطابق دارند و < نیز نشان‌دهنده‌ی قسمت‌های بازسازی شده است.

۹. نوس روشن یا نوس بزرگ، یکی از ایزدان نجات‌بخش مانوی و تجلی و تجسم مفهوم رستگاری است. می‌توان آن را به معادل پارتی منوهمد روشن برگرداند. در متون فارسی میانه آن را بهمن (بزرگ) ترجمه کرده‌اند. در متون یونانی و قبطی می‌تواند هم پنج ائون پیرامون پدر بزرگی در بهشت روشنی و هم نماد پنج پسر روح زنده باشد. (قریب، ۱۳۷۵: ۹) واژه‌های نوس و منوهمد در متون مانوی غربی نخستین و در متون مانوی شرقی دومین اندام روح هستند (زوندرمان، ۱۳۷۹: ۶۹۱).

۱۰. در تقویم مصری معادل هشتمین ماه سال

۱۱. در تقویم مصری معادل دومین ماه سال

۱۲. این قطعه بخشی از روی برگ پنجم کتابچه‌ای سغدی است که بخش‌هایی از آن توسط کریستیانه رک منتشر شده است.

کتاب‌نامه

منابع فارسی

آلبری، سی. آر. سی. (۱۳۹۶)، *زیور مانوی*، با همکاری هوگو ایشر، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور مطلق، تهران، هیرمند.

ارداویراف نامه (ارداویرازنامه) (۱۳۸۲)، متن پهلوی، حرف‌نویسی، ترجمه متن پهلوی، واژه‌نامه فیلیپ ژینیو؛ ترجمه و تحقیق ژاله آموزگار، تهران، معین: انجمن ایران‌شناسی فرانسه.

- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۶)، *اسطوره آفرینش در کیش مانی*، ویراست سوم، ویراسته محمد شکری فومشی، تهران، چشمه.
- بهار، مهرداد؛ ابوالقاسم اسماعیل پور (۱۳۹۳)، *ادبیات مانوی*، تهران، کارنامه.
- تقی زاده، حسن (۱۳۸۵)، *مانی شناسی*، به کوشش ایرج افشار، تهران، توس.
- رومر، کورنلیا؛ لودویگ گئینون (۱۳۷۸)، *بازمانده های زندگی مانی*، ترجمه امیرحسین شالچی، تهران، نشر آتیه.
- زرشناس، زهره (۱۳۸۰)، *جستارهایی در زبان های ایرانی میانه شرقی*، به کوشش ویدا نداف، تهران، فروهر.
- زوندرمان، ورنر (۱۳۷۹)، «منوهمد روشن (نوس روشن)»، ترجمه سوزان گویری، چیستا، ش ۱۶۸-۱۶۹، ص ۶۹۵-۶۹۰.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۷ الف)، «مانویت جهان شمول در چهارراه ادیان و منازعات دینی مانویان در تورفان»، در کتاب *ایران زمین*، تهران، نشر فضا، ص ۴۷۹-۵۰۵.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۷ ب)، *کتابشناسی مطالعات مانوی (شناخت موضوعی منابع و مآخذ)*، ویراسته اکرم دژهوست گنک، تهران، طهوری.
- عابدی جورابچی، زهرا (۱۳۶۷)، «تحقیق درباره ی تمثیل های فارسی میانه و پارتی مانوی»، رساله ی کارشناسی ارشد، دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۷۵)، *سخنی درباره منوهمد روشن (بهمن روشن)*، نامه فرهنگستان، ش ۸، ص ۶-۱۲.
- کتاب پنجم دینکرد (۱۳۸۶)، آوانویسی، ترجمه، تعلیقات و ... ژاله آموزگار، احمد تفضلی، تهران، معین.
- کفالا یا (۱۳۹۵)، ترجمه هانس یاکوب پولوتسکی، الکساندر بولیگ، برگردان تطبیقی از ترجمه آلمانی و انگلیسی نسخه قبطی مریم قانع و سمیه مشایخ، تهران، طهوری.
- کلیم کایت، هانس یواخیم (۱۳۸۴)، *هنر مانوی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، ویراست دوم، تهران، اسطوره.
- نیولی، گرادو (۱۳۸۸)، *از زردشت تا مانی*، ترجمه آرزو رسولی (طالقانی)، تهران، نشر ماهی.
- ویدن گرن، گئو (۱۳۹۰)، *مانی و تعلیمات او*، ترجمه نزهت صفای اصفهانی، چاپ چهارم، تهران، نشر مرکز.
- هالروید، استوارت (۱۳۸۸)، *ادبیات گنوسی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، اسطوره.

ترجمه منابع فارسی

Allberry, C. R.C (2017, 1396 Sh.), *A Manichaean psalm-book*, Tr. Abolqasem Ismaelpour, Tehran, Hirmand.

- Ābedi-Jourabchi, (1988. 1367 Sh.), *Tahqīq darbare Tamsilhāye Farsiye Miyane va Parthi Mānavī*, MA Thesis, Faculty of Literature and Humanities of the University of Tehran.
- Ardā Wīrāz nāmag* (Lelivred Ardaviraz) (2003, 1382 Sh.), Transliteration, Translation & commentary by Philippe Gignoux, Tr. By Jaleh Amouzgar, Tehran, Moin, The Institut Français de Recherche en Iran.
- Bahār, Mehrdād, Ismaelpour, Abolqasem (2014, 1393 Sh.) *Adabiyāt-e-Mānavī*, Tehran. Kārnāme.
- Denkard-e- Panjom* (2007, 1386 Sh.), Transliteration, Translation & commentary by & Ahmad Tafazoli, Tehran, Moin.
- Gharib, Badrozamān (1997, 1375 Sh.), Soxani darbare Manuhmad e Roshan (Bahman e Roshan), Nāme Farhangestān, N. 8, 6-12.
- Gnoli, Gherardo (2009, 1388 Sh.), *Az Zardošt tā Māni (De Zoroastre à Mani)*, Tr. By Arezou Rasouli (Taleqāni), Tehran, Nashr e Māhi.
- Romer, Cornelia & Koenen (1999, 1378 Sh.), Ludwig, *Der kolner Mani - Kodex: Abbildungen und diplomatischer text*, Tehran, Atiyeh.
- Sundermann, Werner (2001, 1379 Sh.), Manuhmad e Roshan (Nous e Roshan), Tr. Souzān gaviry, N. 168-169, 690-695.
- Holroyd, Stuart (2009, 1388 Sh.), *Adabiyāt-e-Gnosī* (The elements of Gnosticism), Tr. By Abolqasem Ismaelpour, Tehran, Ostoureh.
- Ismaelpour, Abolqasem (2017, 1396 Sh.), *Ostoure ye Āfarinesh dar Kish e Mānavi*, 3^{ed} ed., Tehran, Cheshmeh.
- Kephalaia* (2016, 1395 Sh.), Tr. By H. J. Polotsky & A. Böhlig, A comparative translation of the German and English translations of the Coptic version by Maryam Qāneī and Somayeh Mashāyex, Tehran, Tahoury.
- Klimkeit, H.J. (2005, 1384 Sh.), *Honar e Mānavī (Manichaeen Art and Calligraphy)*, Tr. By Abolqasem Ismaelpour, 2nd ed., Tehran, Ostoureh.
- Olfati, Hadi (1995, 1374 Sh.), *Tarix-e-Keshāvarzī dar Iran*, V.1. First ed., Tehran, Amirkabir.
- Shokri-Foumeshi, Mohammad (2018, 1397 Sh.), “Mānaviyat e Jahanshomoul dar Chahārrāh e Adyān va Monāzeāt e Dini e Mānaqviyān dar Turfan”, in: *Ketab-e-Iranzamin*, Nashr e Fazā
- Shokri-Foumeshi, Mohammad (2018, 1397 Sh.) *Ketabshenasiye Motaleate Manavi*, ed. Akram Dejhoshgang, Tehran, Tahouri.
- Taqizadeh, Hasan (2006, 1385 Sh.), *Mani Shenasi*, With the Effort of Iraj Afshar, Tehran, Tous.
- Widengren, Geo (2011, 1390 Sh.), *Māni va Ta’limāt e Ou (Māni and Mānichaeism)*, 4th ed., Tehran, Nashr e Markaz.
- Zarshenās, Zohre (2001, 1380 Sh.), *Jostārhāyi dar Zabānhāye Irani Miyāne sharghi*, Ed. Vidā Nadāf, Fravahr.

منابع غیرفارسی

- Colditz, Iris (1987), "Bruchstücke manichäisch-parthischer Parabelsammlungen", *Altorientalische Forschungen* 14/2, pp. 274-313.
- Colditz, Iris (2011), "Parabeln und Parabelabstrakta – Beobachtungen zu gattungsübergreifenden Lehr- und Erzählmotiven in den iranischen Manichaica", in *Der östliche Manichäismus. Gattungs- und Werksgegeschichte, Vorträge des Göttinger Symposiums von 4-5. März 2010*, ed. Özertural, Z. and J. Wilkens, Berlin 2011, pp. 13-25.
- Henning, W. B. (1945), "Sogdian Tales", *BSOAS* 11/3, pp. 465-487.
- Klimkeit, H. J. (1993), *Gnosis on the Silk Road: gnostic texts from central Asia*, New York: Harper, San Francisco
- Morano, Enrico (2009), "Sogdian Tales in Manichaean Script", Torino. *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit/ colloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann/ Herausgegeben von: Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck und Dieter Weber/ Wiesbaden*, pp. 173-200.
- Reck, Christiane (2009a), "The Ascension of the Light Elements and the Imprisonment of Ahriman, The Cosmogonical and Eschatological Part of a Sogdian 'Sammelhandschrift'", in *Exegisti monumenta Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams, Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 381-384.
- Reck, Christiane (2009b), "Soghdische manichäische Parabeln in soghdischer Schrift mit zwei Beispielen: Parabeln mit Hasen", in: *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit: Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann*, ed.by: Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck, D. Weber, Wiesbaden, pp. 211-224.
- Sundermann, Werner (1973), *Mittelpersische und Partische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichaer*, Berlin.
- Sundermann, Werner (2009), "Manichaean Literature in Iranian Languages", in: *A History of Persian literature*, ed. Ehsan Yarshater, V. XVII, the literature of Pre-Islamic Iran, companion V.I, to A History of Persian literature, Ed.: Ronald E. Emmerick & Maria Macuch, pp. 197-265.